

Сумщина та військовополонені Першої світової війни

У статті досліджується правове становище військовополонених у роки Першої світової війни. Розкривається питання залучення полонених до робіт на промислових підприємствах, у сільському господарстві. Особлива увага приділяється військовополоненим німецької та австро-угорської армій, що перебували на території Сумщини.

Ключові слова: Перша світова війна, військовополонені, Сумщина, правові норми, примусова праця.

1914 рік відкрив відлік нового століття, позначеного війнами тотального характеру. Залучення колосальних людських резервів і матеріальних ресурсів, військової техніки, поширення воєнних дій на територію кількох держав призвели до небачених військових втрат. Військовополонені, поряд з пораненими, біженцями, виявились однією з найбільш уразливих соціальних груп. Роки Великої війни стали суттєвим випробуванням суспільства на етнічну, соціальну, релігійну толерантність, на гуманізм в цілому. Вивчення історії військового полону має не лише пізнавальну цінність. На початку XXI століття, у військових конфліктах та локальних війнах, як і сто років тому, потребують вирішення проблеми визначення статусу військовополонених, гуманного ставлення до них, повернення на батьківщину. Засвоєння історичних уроків Першої світової війни сприятиме утвердженню у суспільній свідомості, міжнародно-правовій та політичній практиці антивоєнних цінностей, унеможливить відтворення «втрачених поколінь» у майбутньому.

Однією з провідних тенденцій сучасної історіографії є зміщення дослідницького інтересу з суто воєнних, дипломатичних аспектів в бік соціальних. Адже, як зазначають О.Рєєнт та Б.Янишин, «війна – це не лише бойові дії, але й життя соціуму в режимі екстремального часу, глибокі соціальні, економічні, психологічні, ментальні зрушення»[1,20]. 2013 р. побачила світ колективна праця українських істориків «Велика війна 1914-

1918 рр. і Україна». Це – перше в українській історіографії узагальнююче видання, присвячене впливу війни на суспільні процеси. Певне місце у дослідженні приділено становищу військовополонених австро-угорської та німецької армій, які віднесені до тимчасових маргінальних груп населення. Подаються узагальнені кількісні дані полонених Центральних держав, аналізуються правові документи щодо становища військовополонених, які діяли в період війни, у загальних рисах охарактеризовано їх становище[2, 476-480].

Дослідження німецького історика Р.Нахтіґаля розкриває історію розташованого у селищі Дарниця під Києвом табору військовополонених, що існував із весни 1915 р і через який пройшла більша частина військових бранців Центральних держав[3].Й. Саєвич дослідив роль української громади в утворенні таборів військовополонених українців російської армії в Австро - Угорщині і Німеччині, національно – патріотичну та культурно – освітню працю галицько-буковинських і наддніпрянських громадсько-політичних діячів серед полонених українці; показав матеріально-побутові умови табірної життя [4]. Існує досвід вивчення історії військового полону у регіональному контексті[5,6]. Проте на матеріалах Сумщини дана проблема не досліджувалася. У роботі М.Манька «Суми та сумчани у документах та спогадах сучасників» згадується табір для військовополонених австро-угорської та німецької армій, що знаходився в Сумах поблизу залізничного вокзалу, але відомостей про нього немає [7]. У статті сумських краєзнавців Н.Євтушенко та І.Скворцова, присвяченій повсякденному життю Сумського повіту в роки війни, є згадка про сумчанина – солдата А.Фоменка, що потрапив у полон 1915 р., перебував у таборі німецького міста Зальцведель, цитуються його листи до родини [8].

Джерельну базу даної статті склали документи з фондів Державного архіву Сумської області. Нами були використані документи місцевих органів управління, а саме, таких фондів, як Ф.814 – «Конотопська міська управа», 1001 – «Земські начальники», 1064 - «Поліцейський пристав 2 –го стану Роменського повіту», 1045 – «Поліцейський наглядач Павлівського

рафінадного заводу», навчальних закладів, зокрема, Ф.820 – «Конотопська чоловіча гімназія», а також фонду 2362 – «Колекція документів з історії Сумщини». Тут містяться матеріали, які характеризують становище, умови перебування та праці військовополонених на території Сумщини, а також напрямки переміщення полонених наприкінці війни. Документально зафіксовано факти втеч та розшуку місцевою поліцією полонених, а також наводяться приклади гуманного ставлення до військових бранців з боку місцевої влади, цивільного населення.

У 1994 р. у Сумах було відновлено випуск газети «Сумской голось» (видання під такою назвою виходило 1905 – 1906 рр.). До 80-х роковин від початку Першої світової війни побачив світ тематичний номер газети (за редакцією І.Скворцова), який складався з публікацій «Сумского вестника» 1914– 1917 рр., листів та щоденників сумчан – безпосередніх учасників війни[9]. На сторінках газети вміщено декілька публікацій, присвячених військовополоненим німецької та австро-угорської армій, що перебували на території Сумщини.

Серед епістолярних джерел особливе місце належить спогадам учасників Першої світової війни. Так, уродженець Канева Олексій Варавва (літературний псевдонім – Олекса Кобець) 1931 р. опублікував автобіографічний твір «Записки полоненого», в якому детально розповідається про участь автора – вояка російської армії у війні, полон, перебування у таборах Угорщини, втечі з полону, та переміщення до табору у німецькому місті Фрайштаті, де провадилася патріотично виховна робота серед полонених українців[10]. Цей твір відтворює події війни очима солдата – українця в лавах армії Російської імперії. Сповнені антивоєнним пафосом, емоційні спогади О.Варавви – Кобця є суворим вироком «світовому божевіллю». Інформаційний потенціал як архівних, так і опублікованих джерел доволі обмежений, вони висвітлюють тему частково, залишаючи чимало питань відкритими.

Автор, спираючись на архівні документи, опубліковані джерела, ставить за мету проаналізувати правове, соціально - побутове становище як

військовополонених російської армії за кордоном, так і полонених армій Центральних держав, зокрема, на території Сумщини. Певне місце приділено становищу такої специфічної групи, як «інородці» - представники корінних народів Середньої Азії, що в умовах війни залучалися до виконання трудової повинності і тим фактично прирівнювалися до військовополонених. Термін «Сумщина» відносно того часу носить умовний характер - фактично йдеться про території, що в період Першої світової війни перебували у складі чотирьох російських губерній: Харківської (Сумський, Лебединський повіт), Полтавської (Роменський, частково Гадяцький, Лохвицький та Зіньківський повіти), Чернігівської (Конотопський, Кролевецький, Глухівський повіти, частина Новгород – Сіверського повіту) та Курської (Путівльський, частково Суджанський повіти). На землях Сумщини квартирувалося декілька військових формувань, зокрема, в Сумах – Новгородський драгунський полк, що ввійшов до складу 8 – ої армії Південно - Західного фронту під командуванням генерала О.Брусилова.

Вперше міжнародно-правові норми, що регулюють становище військовополонених, були закріплені у Брюсельській декларації 1874 р. і кодифіковані в Гаазьких конвенціях про закони та звичаї війни 1899 р. і 1907 р. [11,531]. Аналіз публікацій, присвячених проблемі військового полону часів Першої світової війни, дозволяє зробити висновок про порушення зазначених міжнародно-правових норм обома воюючими сторонами.

Після оголошення мобілізації у Київському військовому окрузі, до якого належала територія Сумщини, наприкінці липня 1914 р., було оприлюднено розпорядження Полтавського губернатора про необхідність вважати військовозобов'язаних німецьких та австро-угорських громадян військовополоненими [12, арк 22 зв.]. З метою попередження шпигунства поліцмейстерам та повітовим справникам належало забезпечити стеження за іноземними громадянами, німецькі та австро-угорські піддані, яких підозрювали у шпигунстві, мали бути заарештовані та вислані у Заволзькі губернії. З сумських підприємств, зокрема, найбільшого в регіоні Бельгійського анонімного акціонерного товариства «Сумські машинобудівні

заводи» (нині – Сумське машинобудівне науково виробниче об'єднання ім. М.Фрунзе) були звільнені іноземні робітники та службовці, а директор заводу Альберт Бороунський, чех за походженням, прийняв російське підданство і залишився керівником підприємства [7,178].

Найбільша кількість військовополонених російської армії була захоплена впродовж весни – літа 1915 р., під час «Великого відступу». Того року військовими бранцями стали 750 тис. вояків[13,149]. Серед них були і уродженці Сумщини, що служили у Новгородському драгунському полку. Певні спроби полегшити долю полонених здійснювали громадські гуманітарні організації, зокрема, і міжнародні. У середині 1915 р. у Петрограді було створено Всеросійське товариство допомоги військовополоненим. Згідно з уставом, основним завданням товариства визначалося... «збирання необхідних полоненим предметів і відправка пожертвувачів полоненим російським воїнам у німецькі табори»[14,арк.4-7]. Доставка зібраних речей була налагоджена за допомогою Червоного Хреста, при тому до відправників поверталися розписки про отримання надісланих речей від воїнів. У відозві Комітету містився заклик: «Граждане! Ваша жертва спасает не менее как человеческую жизнь, может быть, жизнь близкого вам человека. Приготовьтесь к ряду жертв, к продолжительному служению ближнему». Обов'язковими умовами вступу до товариства були повнолітній вік, відсутність судимості та членський внесок у розмірі 3 карбованці. Найчисельніше відділення товариства (600 членів) працювало в Петрограді, місцеві осередки мали налічувати не менше 5 членів. Окрім збирання грошових пожертвувачів, члени товариства влаштовували концерти, вистави, видавали літературні твори з метою їх розповсюдження. Отримані від благодійних заходів кошти витрачалися на подарунки полоненим. Важливою функцією товариства був збирання інформації про місця перебування полонених. При Російському товаристві Червоного Хреста функціонував особливий комітет допомоги військовополоненим. У спогадах О.Варави – Кобця наводиться опис відвідин табору для російських військовополонених в Угорщині делегацією у складі

представників Червоного Хреста, військового командування, а також «якоїсь російської князівни з царського двору» [10, №7-8, с.76-78]. Як свідчить автор, ця місія мала суто формальний характер і жодним чином не покращила нелюдських умов перебування полонених.

Деяку допомогу родинам військовополонених російської армії надавали місцеві органи управління. Наприклад, у червні 1917 р. до Конотопської міської управи було подано заяву біженки Є.Войтюкової, чоловік якої, прапорщик, понад 2 роки перебував у полоні. Жінка просила допомогти їй отримати дрова. Прохання було задоволене [15, арк. 25].

Даних щодо перебування військовополонених армій Центральних держав на території Сумщини до 1916 р. нами не виявлено. У фондах Державного архіву Сумської області зберігається «Именной список военнопленных австрийской и германской армии, взятых в плен в войну 1914 – 1917 гг. и прибывших на работы Павловского рафинадного завода», датований 22 вересням 1916 р. [16, арк. 24]. Базуючись на дослідженні Р.Нахтігала, можна припустити, що вояки прибули з Дарницького табору військовополонених, який на той час був перевантажений [3, 108]. Список налічує 119 осіб, вік прибулих - від 19 до 44 років. За національністю – угорці (мадяри) – їх найбільше; румуни, словак, чех, поляк, німці, що походили з Угорщини, Моравії, Богемії, Австрії. Зустрічаються також «русини» (західні українці) із Закарпаття та Буковини. Військові звання полонених: старші та молодші унтер – офіцери, фельдфебелі, єфрейтори, але найбільше – рядових піхотних полків та саперів. Було також 3 гусари кавалерійського полку. Деякі полонені мали поранення. У графі «де і коли потрапили у полон» зазначаються «Карпати, березень 1915 р., Перемишль, травень 1915 р., Волинь, травень 1916 р., Буковина, травень 1916 р., Люблін, червень 1915 р., Броди, станція Самбор, травень 1916 р., Луцьк, травень 1916 р., Берестечко, червень 1916 р.». До війни полонені мали найрізноманітніші професії: ковалі, слюсар, муляр, чоботарі, купці, фабричні робітники, тесля, м'ясник, токар, каретник, пекар тощо.

Гостра нестача робочих рук внаслідок мобілізацій в російську армію 1914 – 1915 рр. зумовила необхідність залучення військовополонених до праці у промисловості та сільському господарстві. У квітні 1916 р. Міністерством внутрішніх справ спільно з військовим відомством та міністром землеробства були затверджені «Правила про порядок використання військовополонених на сільськогосподарських роботах» (опубліковані російською, польською, німецькою, угорською мовами)[17,арк.62]. Згідно з правилами, умови праці (тривалість робочого дня, харчування) полонених мали бути не кращими, ніж для місцевих працівників, регламентувались святкові та вихідні дні. В разі злісного ухилення від роботи полонені могли бути піддані покаранням: арешту «на хлібі і воді» до семи діб, примусовим надурочним роботам у святкові дні. Якщо господар маєтку, в якому працював полонений, відмовлявся від його праці, то в подальшому цей полонений направлявся у розпорядження найближчої військової адміністрації.

На місцях розподілом військовополонених відали земства, а загальний нагляд за ними здійснювала поліція. Про масштаби залучення військових бранців до сільськогосподарських робіт свідчить інформація, опублікована у «Сумском вестнике» у серпні 1916 р.: «для Харківської губернії відпущено 10 тис. полонених» [9,с.5]. В період збирання врожаю праця полонених набувала великої ваги. Відповідно до розпорядження Сумським земством було знято 30% військовополонених з економій Сумського повіту, що призвело до значного скорочення працівників. Розв'язати цю нагальну проблему земство намагалось шляхом залучення робітників з Китаю із цією метою звернулося до управління Східно – Китайської залізниці, але отримало відмову з посиланням на заборону китайського уряду.

Частина військовополонених зі згаданого вище «Списка» у травні 1917 р була відправлена на роботи в Угроїдський маєток, п'ятеро – на роботи у Вихринську економію нащадків П.І.Харитоненка, троє – у розпорядження військового начальника, один – у Грязнянський маєток. Один полонений, хронічний хворий, направлений у розпорядження Сумської повітової

земської управи, ще один втік [16,арк.25].До речі, випадки втеч військовополонених траплялися нерідко. Зокрема, у вересні 1916 р. до Полтавського губернського правління надійшов рапорт від Золотоношського повітового справника про втечу та розшук полоненого австрійської армії на ім'я Юзиф, який працював на сільськогосподарських роботах у козака Ф.Кандибова [18,арк.159].

Певний час військовополонені працювали разом з місцевими робітниками на Павлівському рафінадному заводі. У серпні 1917 р. 23 –х річний військовополонений Людвиг Шмідт, рядовий 250 –го піхотного полку німецької армії, під час роботи у цеху внаслідок порушення техніки безпеки отримав важку травму, був доставлений у заводську лікарню, де знаходився під наглядом військовополоненого офіцера. Травмованому була надана медична допомога, проте, не приходячи до тями, Л.Шмідт помер. Про даний нещасний випадок надзирателем міліції Павловського заводу було складено протокол за відповідною формою для подання до губернського правління [16, арк.169].

Сучасні дослідники вказують, що становище військовополонених певною мірою залежало від їх національності [2,477]. Так, південні слов'яни та румуни користувались деякими привілеями (вільне пересування поза межами табору, пом'якшений режим утримання), а також залучались до національних легіонів, які мали воювати проти Центральних держав. У вересні 1916 р. було видано циркуляр начальника Харківської місцевої бригади щодо з'ясування бажання полонених сербів, хорватів та словенців, що перебували на сільськогосподарських роботах, служити у Сербській армії. В разі отримання згоди вони мали терміново прибути на збірні пункти для подальшої відправки на фронт [19,арк.327зв.].

Особливу соціальну групу, що за своїм становищем була подібна до військовополонених, становили так звані «іногородці». За російським законодавством того періоду представники деяких етнічних груп Середньої Азії, Кавказу, Сибіру були звільнені від військової служби, але внаслідок

нестачі робочої сили в період війни залучалися до трудової повинності, в тому числі, й на території українських губерній.

29 жовтня 1916 р. було затверджено «Правила про порядок використання іногородців, які залучались для робіт на території імперії на державну оборону»[15,арк.10-11]. Відповідно до «Правил», робітники – іногородці за виконання робіт мали отримувати заробітну плату у розмірі, що дорівнював зарплаті місцевих робітників. Вони забезпечувались харчуванням, медичною допомогою, для них створювалися належні побутові умови, надавалася допомога у відправленні зароблених ними грошей на підтримку залишених родин. Робітники - іногородці перебували під наглядом адміністрації підприємств, яка в разі втечі робітника, нещасного випадку негайно повідомляла у відповідні відомства. У роз'ясненні Чернігівського губернатора уточнювалися розцінки за працю іногородців:якщо робітник забезпечувався харчуванням, то поденна оплата праці становила 1 карбованець, без харчування – 1 карбованець 50 коп. 3 грудня 1916 р. Міжвідомча комісія з розподілу військовополонених ухвалила рішення направити до Конотопа 25 іногородців з Туркестану. Вік прибулих становив від 19 до 42 років. Вони направлялись на сільськогосподарські, лісові роботи, а також на підприємства. Зокрема, на Конотопському снарядному заводі працювала група робітників – сартів (узагальнена назва уродженців Середньої Азії) на чолі зі старшим сотником Сулейманом Шамшидіновим, який володів російською мовою. За період роботи на заводі протягом 5 – ти місяців сарти зарекомендували себе з позитивного боку, а сотник С.Шамшидінов отримав подяку від Конотопської міської управи за виконання обов'язків перекладача.

Після революційних подій у Петрограді в лютому – на початку березня 1917 р., в умовах дезорганізації господарського життя та державних структур, становище військовополонених суттєво змінилося. Вони отримали фактично необмежену свободу пересування, інколи вдавалися до дрібних крадіжок, про що повідомляла місцева преса [9,6] і навіть долучилися до громадських заходів. Так, у гучному святкуванні Дня народної свободи 1

травня (18 квітня) у Сумах поряд з місцевими мешканцями брали участь військовополонені, які працювали на підприємствах міста. Органи влади всіх рівнів не могли забезпечити охорони та утримання полонених. У квітні 1917 р. до Конотопської управи надійшло розпорядження Петроградського мобілізаційного відділу, що стосувалося подальшого переміщення 1918 «іногородців», серед яких 123 перебували у розпорядженні Чернігівської земської управи, 100 – Новгород – Сіверської управи, 131 – Глухівської управи, 60 – Ніжинської управи, 446 – Сосницької повітової управи, 160 – Стародубської повітової управи, 264 – Мглинської повітової управи, 308 – Новозибківської управи, 153- Остерської міської управи, 148 – Кролевецької міської управи і 25 – Конотопської міської управи. «Іногородці» мали бути відправлені до Курської губернії міст Самари, Саратова, Рязані, Кургана, Омська, Томська, станції Тайга [15, арк.25].

27 травня 1917 р. був оприлюднений наказ начальника гарнізона м. Суми, який містив директиву командуючого військами Московського округу. »Втечі військовополонених набули за останній час масового характеру. Є факти, що вони, видаючи себе за біженців з Польщі, безперешкодно переходять кордон і повертаються на Батьківщину, де поповнюють лави ворогів»[20,31]. Командування вимагало негайно взяти під варту усіх полонених.

Після проголошення Центральною Радою незалежності України та підписання мирного договору з Центральними державами розпочалася масова репатріація полонених. Згідно з наказом Глухівського повітового коменданта УНР від 20 квітня 1918 р. всі військовополонені австрійці, що перебували на території Глухівського повіту і працювали в економіях, на підприємствах, установах, шпиталях, тощо мали бути негайно відправлені через міста Путивль – Ворожбу Києво - Московської залізниці до головного табору військовополонених на станцію Дарниця [21,арк.5]. Звідти для військових бранців починався шлях на батьківщину, наближалась до завершення Велика війна.

Таким чином, військовополонені, що перебували на території Сумщини в період Першої світової війни, справили певний вплив на господарське життя, загальну атмосферу повсякдення. Як зазначалося, джерельна база даної статті недостатня для глибокого вивчення поставленої проблеми. Уточнення потребують кількість військовополонених, їх склад, обставини перебування, взаємовідносини з місцевою владою та цивільним населенням. Залучення до наукового пошуку архівних та інших джерел сприятиме більш глибокому вивченню всіх аспектів історії військового полону.

Автор вважає за приємний обов'язок подякувати головному спеціалісту відділу інформації та використання документів Державного архіву Сумської області І.П.Кузьменко за допомогу у підборі та опрацюванні документів.

Посилання

1. Реєнт О.Р., Янишин Б. М. Велика війна 1914 – 1918 рр. в сучасній українській історіографії/О.Реєнт, Б.Янишин//Український історичний журнал. – 2014. - №3. – С.4 – 21.
2. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К.:Кліо, 2013. – 784с.
3. Нахтігаль Р. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни/Р.Нахтігаль// Український історичний журнал. – 2010. - №2.
4. Саєвич Й. Побут і вишкіл військовополонених українців у таборах Австро – Угорщини та Німеччини (1914 - 1918 рр.)/Й.Саєвич //Військово – науковий вісник. – Вип. 7. – Львів:Військ. ін-т НУ «Львівська політехніка»,2005. – С.222-229.
5. Саранча В. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні/В.Саранча//Краєзнавство. – 2011.-№4.-С.84-92.
6. Лейберов О. Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни/О.Лейберов//Ніжинська старовина. – 2006.- №12. - С. 92-97.
7. Манько М.О. Суми і сумчани у документах сучасників. Кн. Друга (1655 -2008) /М.Манько//Суми:ВПП «Мрія -1» ТОВ, 2008. – 436с.
8. Скворцов И.Н., Евтушенко Н.И. Сумы и Сумской уезд в годы Первой мировой войны (1914 - 1917)/И.Скворцов,Н.Евтушенко//Краєзнавчий

збірник:Статті та матеріали/за ред.В.С.Терентьева/Сумський обласний краєзнавчий музей. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 250с.

9. Сумской голосъ. – 1994. - №8-9 (19 августа)

10. Кобець Олекса. Записки полоненого. Пригоди і вражіння учасника Першої світової війни/Олекса Кобець//Березіль. – 2010. - №1 – 2; 3-4; 5-6; 7-8; 9-10.

11. Енциклопедія сучасної України. [Текст] Т. 4. / Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, К.: Ін-т енциклопедичних досліджень, 2005. – 699 с.

12. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), Ф – 1064, оп.1, спр.79

13. Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне/А.И.Уткин// Смоленск: Русич, 2000. – 640.

14.ДАСО. Ф – 820, оп.1, спр. 148

15.ДАСО. Ф. – 814, оп. 1, спр. 168

16.ДАСО. Ф. – 1045, оп. 1, спр. 30

17.ДАСО. Ф. – 1001, оп. 1, спр. 486

18.ДАСО. Ф. – 1063, оп. 4, спр. 17

19.ДАСО. Ф. – 1063, оп. 1, спр. 66

20. Українське відродження 1917- 1920 рр. на Сумщині:Т.1./Автор упорядник Іванущенко Г.М.- Суми:ФОП Наталуха А.С., 2010.- 280 с.

21.ДАСО. Ф. Р.– 2362, оп. 1, спр. 35

L. I. Rozhkova

On the situation of war prisoners during the First World War.

The article examines the situation of war prisoners during the First World War.

It reveals the involvement of German and Austro-Hungarian army prisoners to the work in industry, in agriculture. Some attention is paid to the representatives of ethnic groups performing the labor service under war conditions.

Key words: First World War, army prisoners, provisions, Sumy, forced labor.